

RAAMATUARVUSTUS

Юлия Кантор. **Прибалтика 1939–1945 гг. Война и память.** Москва: Росспэн, 2020, 359 с., ISBN 978-5-8243-2405-1.¹

Teise maailmasõja sündmused Baltikumis on siinses ajalooteaduses olnud aktuaalne teema juba rohkem kui kolmkümmend aastat. Ajaloolased ja publitsistid hakkasid pöörama sellele teemale suuremat tähelepanu perestroika ajal ning praeguseks on Eestis ilmunud mitmed põhjalikud käsitlused.² Teema pälvib ka Venemaa ajaloouurijate tähelepanu, nendegi sulest on ilmunud mõned käsitlused. Tendentsliku ajalookirjanduse poolest on silma paistnud aga Ajaloolise Mälu Fondi publikatsioonid.³ Möödunud aastal ilmus mainekas Vene akadeemilist ajalookirjandust publitseerivas kirjastuses ROSSPEN uus raamat Teise maailmasõja sündmustest Baltikumis, mille autor on võrdlemisi tuntud Vene ajaloolane dr Julia Kantor, Vene Teaduste Akadeemia Peterburi ajalooinstituudi juhtteadur ja Aleksandr Herzeni nimelise Peterburi Riikliku Pedagoogikaülikooli professor.

Kantori raamatu ajend ja uurimisprobleem on esitatud selgelt selle eesõnas: mitte lihtsalt kirjeldada Teise maailmasõja sündmusi Baltikumis, vaid kirjutada ideoloogiate kokkupõrkest, sise- ja välispoliitilise võitluse strateegiast ning katsetest manipuleerida ajalooga. Kohe alguses möönab autor, et Nõukogude okupatsiooni temaatika olevat Balti riikides ära kasutatud erinevate poliitiliste jõudude valimiskampaaniates ning on perspektiivitu. Venemaa Föderatsiooni seisukoht selles jääb aga muutumatuks: kolme Balti riigi liitmine Nõukogude Liiduga pole olnud okupatsioon.⁴ Selline probleemipüstitus

¹ Artikkel on kirjutatud projekti 253 (O-014) „Strateegiline narratiiv julgeolekudilemma kujundajana“ (8.03.2019–31.01.2023) raames.

² Ant, J. 1991. Baasidelepingust anneksioonini: dokumente ja materjale. Tallinn: Perioodika; Tarvel, E. 2004. Sõja ja rahu vahel, I kd. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Tallinn: S-Keskus; Tarvel, E. 2010. Sõja ja rahu vahel, II kd. Esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni. Tallinn: S-Keskus; Ilmjärv, M. 2004. Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn: Argo.

³ Vt nt Djukov, A. 2009. Deporteerimised Eestis. Kuidas see toimus tegelikult. Nõukogude võimude repressioonidest Eestis 1940–1953. Tallinn: Tarbeinfo.

⁴ Кантор, Ю. 2020. Прибалтика 1939–1945 гг. Война и память. Москва: Росспэн, с. 4–5.

on kindlasti intrigeeriv, kuid sisaldab juba eos hinnanguid, mis sunnib lugejat suhtuma raamatusse algusest peale teatud ettevaatusega.

Raamat koosneb kolmest osast. Esimene osa on pühendatud Balti riikide olukorrale Teise maailmasõja eelõhtul ning nende annekteerimisele Nõukogude Liidu poolt, teine osa keskendub Saksamaa okupatsioonile Baltikumis ning kolmas osa käsitleb nõukogude võimu taastamist vahetult pärast Saksa vägede lüüasaamist Baltikumis 1944.–1945. aastal. Raamatu allika- baas on võrdlemisi tagasihoidlik, sest põhineb enamjaolt vene keeles avaldatud sekundaarallikatel. Kasutatud kirjanduse hulgast võib leida mõne kõrgetasemelise publikatsiooni⁵, Vene uurijate varasemaid käsitlusi teema kohta⁶ ja ka varem tendentslikuna mainitud Ajaloolise Mälu Fondi tekste. Kuigi raamatu annotatsioonis märgitakse justkui „uuemaid“ Balti riikide autorite käsitlusi, on Kantor kasutanud raamatu kirjutamisel valdavalt üksnes 2000. aastate esimesel poolel ilmunud üksikute Balti riikide autorite tekste ja sedagi vaid vene, saksa või inglise keele vahendusel. Teisisõnu ei ole kasutatud Balti riikide riigikeeltes avaldatud tekste, mis viitab selgelt keelebarjäärile. See-eest võib leida viite Gustav Naani aegsele venekeelsele Eesti NSV ajalugu käsitlevale raamatule aastast 1952⁷ või stagnatsiooni ajal välja antud dokumendikogumikele.⁸ Arhiiviallikatest on mainitud kaheksat erinevat Vene ja Balti riikide arhiivi, kuid tekstis viidatakse neile pigem juhuslikult kui süsteemselt. Võib arvata, et autor on kasutanud suures osas internetist kättesaadavaid arhiividokumente, eelistades jällegi venekeelseid materjale. Samas tuuakse tekstis kohati esile mõnda dokumenti, mis asub FSB arhiivis, kuhu sissepääs uurijatele on vägagi piiratud.⁹

⁵ Näiteks **Oberländer**, E. (Hrsg.) 2017. Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa, 1919–1944. Paderborn: Schöningh.

⁶ **Зубкова**, Е. 2008. Прибалтика и Кремль 1940–1953. Москва: РОССПЭН; **Мельтюхов**, М. 2014. Прибалтийский плацдарм (1939–1940): возвращение Советского Союза на берега Балтийского моря. Москва: Алгоритм; **Мельтюхов**, М. И. 2002. Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу, 1939–1941 гг.: (документы, факты, суждения); **Крысин**, М. Ю. 2004. Прибалтика между Сталиным и Гитлером. Москва: Вече.

⁷ **Кантор**, *op. cit.*, с. 13. **Моора**, Х. 1952. История Эстонской ССР: с древнейших времен до наших дней. Таллин: Эстонское государственное издательство.

⁸ **Кантор**, *op. cit.*, с. 102. МИД СССР. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. Т. 2. М., 1981.

⁹ Täpsemalt tuuakse esile väljavõte Ostlandi kunagise politseiülemata politseikindral Friedrich Jeckelni ülekuulamisprotokollist, mis asub FSB keskarhiivis, ning muud täpselt määratlemata tsitaadid, vt lk 109–111.

Selektiivsest ja sekundaarsest allikabaasist olenemata on autoril õnnestunud luua võrdlemisi hea ülevaade Balti riikide sündmustest 1939.–1941. aastal. Mõned autori järeldused tunduvad väga täpsed ja langevad kokku Balti riikide ajaloolaste seas levinud arvamustega. Näiteks kirjutab Kantor, et Baltimaade elanikud suhtusid 22. juunil 1941 alanud Saksamaa kallaletungi Nõukogude Liidule suure vaimustusega, sest see andis võimaluse taastada riiklik iseseisvus ja vabaneda verisest punaterrorist. Stalinlik terror ja sovetiseerimine Baltimaades muutis paljud elanikud Nõukogude Liidu vaenlaseks, mis tegi taotletud julgeolekukasumi „riigipiiri viimisest läände“ küsitavaks isegi Moskva enda jaoks. Kantor leiab, et kui Baltimaad oleksid jäänud 1939.–1941. aastal iseseisvaks ega oleks talunud nõukogude terrorit, oleksid nad võinud täita tõhusat puhvri rolli Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel.¹⁰ Viimane lause paneb hämmastama, sest on täielikult vastuolus raamatus varem püstitatud probleemiga. Vaatamata sissejuhatuses taotletud eesmärgile analüüsida ideoloogilist vastasseisu minevikusündmuste kajastamisel, keskendub autor siiski ajaloosündmuste kirjeldamisele ja „minevikusündmuste rekonstrueerimisele“.¹¹ Tekstis ei ole tehtud palju järeldusi, kuid see-eest võib mõned järeldused leida raamatu kokkuvõttest. Need järeldused ehk hinnangud tekitavadki küsitavusi ning on lugejale üllatuseks.

Suures pildis näitab autor, et näiteks baaside lepingud Balti riikidega sündisid just Nõukogude Liidu sõjalise surve tulemusel. Erinevate näidete abil tuuakse esile Nõukogude Liidu agressiivset poliitikat oma Baltikuminaabrite vastu, muu hulgas mainitakse erinevaid lavastusi ja vassimist Nõukogude diplomaatias, 1940. aasta juunipöörde tegelikku kulgu, samuti valimisfarssi ning sellele järgnenud Nõukogude repressioonide ulatust. Vaatamata autori enda esitatud faktidele ei nimetata raamatus Balti riikide annekteerimist 1940. aastal okupatsiooniks, vaid loetakse hoopis Nõukogude Liidu põhjendatud ekspansiooniks, et n-ö oma läänepiiri kaitsta. Raamatus kehtib juba Nõukogude Liidu ajal levinud põhimõtteline skeem, mille kohaselt olevat Nõukogude Liit sõlminud Molotovi-Ribbentropi pakti vastukaaluks Müncheneri konverentsile, et pikendada Nõukogude Liidule vajalikku sõjaks ettevalmistumise aega ning laiendada väidetavalt sõjaliseks kaitseks vajalikku maa-ala naaberriikide arvelt. Ühtlasi annab autor ka mõista, et Balti riikide autoritaarsed režiimid sillutasid justkui ise teed riikide sovetiseerimisele, mis vastab vaid osaliselt tõele. Autor kirjeldab 1940.–1941. aastal Baltikumis toimunud massilisi repressioone, kuid annab mõista, et kuigi see

¹⁰ Кантор, *op. cit.*, c. 101.

¹¹ Кантор, *op. cit.*, c. 9.

oli põhjustatud Nõukogude Liidu järskudest ja n-õ ebaõnnestunud sotsiaalpoliitilistest ja majanduslikest muutustest, olevat nendega neutraliseeritud Nõukogude võimu suhtes vaenulikku elementi, kes oleks teinud sakslastega koostööd peatselt alanud Nõukogude-Saksa relvakonfliktis. Kuigi Kantor ei sõnasta selgelt oma suhtumist kirjeldatavatesse sündmustesse ning on hinnangute andmisel liialt ettevaatlik, võib siiski arvata, et ta taunib Nõukogude repressioone Baltimaades.

Erinevalt Nõukogude Liidu ideologiseeritud ajaloonarratiividest esitatakse tänapäeva akadeemilises Venemaa ajalookirjanduses fakte võrdlemisi täpselt, kuid neile antakse ideoloogiline hinnang. Julia Kantori teksti eripära seisneb selles, et ta tihti ei annagi selgeid hinnanguid raamatus kirjeldatud sündmustele, vaid loob lugejas arusaama sündmuste esitusviisi ja rõhuasetuste kaudu, tuues esile arvamust kujundavaid allikatsitaate.

Raamatu teine osa keskendub Saksa okupatsioonile Baltimaades 1941.–1945. aastal. Üldiselt tundub, et ajaloolane opereerib õigete faktidega, kuid küsimus on rõhuasetuses. Nii rõhutab Kantor rohkem Saksamaa repressiivset poliitikat ja inimsusvastaseid kuritegusid. Sellele pööratakse palju rohkem tähelepanu kui esimeses peatükis, kus autor kirjeldas Nõukogude repressioonipoliitikat. Raamatu teise osa põhjal tekib tunne, et autor ei võrdusta Nõukogude ja Natsi-Saksamaa terrorit. Pigem leiab sealt Nõukogude 1940.–1941. ja 1944.–1945. aasta terrorile mõneti objektiivse põhjenduse: võitlus potentsiaalse viienda kolonni, fašistide kaastööliste, kollaborantide ja bandiitidega. Samas viidatakse siiski teatud brutaalsusele nagu Stalini ajastule kohane ehk sellele, et repressioonide ja sovetiseerimisega on veidi üle pingutatud (stalinlik *golovokruženije ot uspehov*). Natside okupatsiooni kirjeldades aga näidatakse, et nende režiim oli Nõukogude omast palju hullem ja verisem. Autor mainib, et natside jaoks olid Balti rahvad alamrass, kelle jaoks riikliku iseseisvuse taastamine ebasoovitav ning Baltikum tervikuna sakslaste toorainebaas ja eluruum (sks *Lebensraum*) Saksa kolonistidele. Balti rahvaid kasutati Saksa relvateenistuses ennekõike abijõuna inimsusvastaste kuritegude elluviimiseks Venemaal, Ukrainas ja Valgevenes.

Raamatu teises osas möönab autor muu hulgas, et Nõukogude režiimi repressioonid Baltimaades hoogustusid 22. juunil 1941. Nendel aladel, mida sakslased ei olnud veel hõivanud, toimusid massilised mahalaskmised, vahistamised ja konfiskeerimised. Samas polevat Nõukogude repressioonid olnud midagi suurt võrreldes Läti ja Eesti Omakaitse ehk metsavendade elluviidud eksekutsioonidega.¹²

¹² Kantor, *op. cit.*, c. 170–171.

Raamatu teises osas kirjeldab autor põhjalikult Saksa natside kuritegelikke plaane ja inimsusvastaseid kuritegusid Baltimaades. Üsna palju tähelepanu pööratakse aga Balti rahvaste koostööle natsidega, tuuakse esile Eesti ja Läti politseipataljonide osalust massimõrvades Venemaa territooriumil ning seda tehakse sekundaarsete või isegi tendentslike ajalooallikate põhjal.¹³

Kuigi Kantor ei käsitle Balti riikide tänapäeva ajalugu süsteemselt, on sattunud tema kriitika alla üle kahekümne aasta tagasi kirjastuses Koolibri ilmunud Andres Adamsoni ja Sulev Valdmaa ajalooõpik.¹⁴ Sellele õpikule viitab Kantor pidevalt ning huvitaval kombel just sellele käsitlusele tuginedes väidab, et Eesti Omakaitse tegevus 1941. aasta sügisel oli palju jõhkram kui hävituspataljonide tegevus 1941. aasta suvel.¹⁵

Kantori raamatus käsitletakse ka balti rahvaste osalust Nõukogude Liidu ja Saksamaa relvaüksustes. Autor näitab, et kui 1941. aastal ei soosinud natsid balti rahvastest sõjaväeüksuste moodustamist, siis 1944. aastal olid balti rahvad Kolmandale Reichile vajalikud nii kaotuste korvamiseks kui ka propaganda eesmärkidel, mistõttu muutus natside suhtumine nendesse. Kantori väidete kohaselt komplekteeriti Saksa armee eesti üksused paljuski mobiliseeritustest ning nendes olevat olnud keelatud kasutada Eesti riigi sümboloid, mis ei vasta aga täielikult tõele. Eestlaste teenistus Punaarmees oli aga autori kirjelduste kohaselt pigem positiivne, sest nad osalesid Eestimaa vabastamisel fašistidest. Kantor ei maini üldse eestlaste raskeid tingimusi Punaarmee teenistuses ja repressioone, küll aga kirjutab põgusalt Punaarmee juhtkonna umbusaldusest eestlaste vastu, mis olevat olnud igati põhjendatud. Autor möönab siiski, et Balti rahvastest moodustatud Punaarmee üksused teenisid ennekõike propaganda eesmärke. Balti riikidele tekitatud majandusliku ja kultuurilise kahju eest näeb Kantor süü lasuvat täielikult vaid sakslastel, jättes mainimata Punaarmee jõhkrad pommitamised 1944. aastal.

Kantori raamatu kolmas osa on pühendatud Baltimaade resovetiseerimisele 1944.–1945. aastal. Selles osas märgib autor, et lääneliitlased ei seadnud Nõukogude Liidu õigust Baltimaid annekteerida Teise maailmasõja lõpus kahtluse alla ning Nõukogude Liit tegutses jõupositsioonilt. Autor kirjutab, et Baltimaade „vabastamine“ 1944.–1945. aastal olevat päästnud Balti rahvad saksastamisest ja hävingust, kuid jätab mainimata, et sõjajärgsel Nõukogude perioodil seadis Nõukogude Liidu rahvastikupoliitika balti rahvaid, ennekõike

¹³ Kantor, *op. cit.*, c. 185.

¹⁴ Kantor, *op. cit.*, c. 214; Adamson, A.; Valdmaa, S. 2000. *История Эстонии: учебник для гимназии*. Таллинн: Коолибри.

¹⁵ Kantor, *op. cit.*, c. 208.

eestlasi ja lätlasi ohtu, suunates siia oma „koloniste“. Selles osas võib Nõukogude rahvastikupoliitikat võrrelda mõneti Saksa asumisplaanidega. Ühtlasi ei pea paika Kantori väide Punaarmee „vabastaja“ rollist, sest n-ö pruunid koonduslaagrid asendusid punastega.

Kirjutades nõukogude võimu meetmetest rahvusliku vastupanu vastu, püüab Kantor õigustada nõukogude režiimi repressioone. Kantori käsitlusest võib esile tõsta kolm tema peamist teesi:

- metsavendade liikumine ei koosnenud mitte ainult ideelistest nõukogudevastastest, vaid nende seas oli ka massimõrvades osalenud endisi kol-laborante ja kriminaalset elementi;
- Nõukogude julgeolekuorganid viisid repressioone kohalike elanike vastu ellu selleks, et metsavendade tegevus lõpetada, kuid metsavennad olivat ise sooritanud kohalike vastu hulganisti kuritegusid;
- sõjajärgne sovetiseerimine toimus valdavalt kohalike rahvuskommunistide tegevuse tulemusena.

Sellest võib teha järelduse, et autor ei eita nõukogude terrorit Baltimaades, kuid püüab seda õigustada. Metsavendade terror olivat olnud palju verisem kui nõukogude oma ning seega oli nõukogude repressiivorganite tegevus põhjendatud. Pealegi olivat Nõukogude Liit taaselustanud Baltimaade majandust, muutes Baltimaad sedasi Nõukogude Liidu n-ö jõukaks majandusvitriiniks. Tegemist on Vene ajalookirjanduses ja poliitikas levinud klišeega, mille kohaselt polnud Balti rahvastel Nõukogude Liidus millegi üle nuriseda.

Lugeja tähelepanu tuleb pöörata ka sellele, et umbes pooled raamatus avaldatud illustratsioonid pärinevad FSB Keskarhiivist, kuhu tavalisel ajaloo-uurijal on võimatu pääseda. Samuti paistab silma paljude kohalike toponüümide vale kirjapilt, näiteks Kreenholmi asemel *Kremsholm*, Wesenbergi (Rakvere) asemel *Wesenburg*, Tapa asemel *Tape*. Ilmselt on saksakeelsest dokumendist võetud *Narvasche Straße* ehk Narva maantee, millest on raamatus saanud asukoht *Narvaschen*.¹⁶ Ideoloogilistel põhjustel kirjutatakse raamatus Tallinn läbivalt ühe n-iga.

Lõppkokkuvõtteks peab ütlema, et kuigi Kantor ei valda suure tõenäosusega Baltimaade keeli ning on kasutanud raamatu kirjutamisel valdavalt sekundaarset ajalookirjandust, on ta suutnud luua siiski tervikpildi Baltimaade ajaloost Teise maailmasõja päevil. Vaatamata autori deklaratsioonile

¹⁶ Vt nt Kantor, *op. cit.*, c. 23, 210.

sissejuhatuses, et raamatus hakatakse käsitlema ajaloosündmuste erinevaid tõlgendusi, ei tehta seda palju. Tekst ise on deskriptiivne ning väheanalüütiline, kuid sündmused on järjestatud sellisel moel, et tekitada lugejas teatud ehk moonutatud arusaam Baltimaades toimunud sündmustest kirjeldataval perioodil. Seega võib Kantori raamatut pidada tendentslikuks.

On rakse öelda, kas arvustatava raamatu puhul on tegemist taotlusliku propagandaga või oli kogenud Vene ajaloolane sunnitud sobitama oma uurimuse ideoloogiliste vaadetega, mis valitsevad Venemaal praegu Baltimaade ajaloosündmuste kohta. Igal juhul saab ülalpool kirjeldatud nüanssidest aru ainult ettevalmistatud lugeja ehk spetsialist. Tavalugejal võib aga tekkida kirjeldatavatest sündmustest moonutatud pilt, mistõttu peaks raamatut kasutama äärmiselt ettevaatlikult.

IGOR KOPÕTIN, PhD

Kaitseväe Akadeemia strateegia ja sõjaajaloo õppetooli juhataja